

Die uw jeugd vernieuwt als die van een arend

De Reformatie

Weekblad tot ontwikkeling van het gereformeerde leven

Kerk, van boven en van beneden

In de geschiedenis van de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt) is er veel discussie geweest rondom de kerk: hoe moet je daar tegenaan kijken? Zo ging het in de jaren rond 1967, de breuk met de latere Nederlands Gereformeerde Kerken, over de ware en de valse kerk en de waardering van de Vrijmaking. Kon je de Vrijmaking een werk van God noemen, of was het alleen maar mensenwerk?

B. Kamphuis ■

In dit nummer

<i>Kerkelijk leven</i> - B. Kamphuis	
Kerk, van boven en van beneden	761
<i>Mededeling van de uitgever</i>	764
<i>Uit de kerken</i>	764
<i>Meditatief</i> - H. Drost	
Jezus' klaagpsalm (1)	765
<i>Wandelen met God</i> - B. Luiten	
Spreek oprecht	766
<i>Achtergronden</i> - A. de Jager	
Christocentrische catachese	768
<i>Boekbespreking</i> - M. te Velde	
Geloofsbelijdenis van Bullinger uit de schaduw	770
<i>Muziek</i> - J. Smelik	
Levenslang psalmen	772
<i>Persberichten</i>	776

In de jaren zeventig werd er gediscussieerd over zichtbare en onzichtbare kerk, en over de vraag of er meer ware kerken op één plaats konden bestaan. Daarna, in de jaren tachtig, was er de strijd rond de kerkleer van ds. Hoorn, die vond dat je niet kon spreken over gelovigen buiten de ware kerk.

Later kwamen daar de discussies bij over gereformeerde organisaties, open of gesloten. Begin jaren negentig bereikten die hun hoogtepunt. Daarna is het wat stil geworden over de kerk. We lijken erover uitgepraat te zijn. Beslissingen rond de kerkvraag worden vaak pragmatisch gefundeerd: natuurlijk moeten we onze identiteit wel handhaven, want anders raken we de subsidie kwijt. We schamen ons intussen een beetje voor wat velen zien als ons kerkistisch verleden, maar we hebben er weinig voor in de plaats gekregen. Hoogstens een vaag besef dat de kerk er misschien niet zoveel toe doet. Het gaat toch om de persoonlijke band met Christus.

Boven en beneden

Voor mijn promotie indertijd ben ik bezig geweest met de vragen rond de christologie 'van boven' en die 'van beneden'. Een christologie 'van boven' neemt bij de leer over Christus zijn uitgangspunt in de godheid van Christus: Hij is de eeuwige Zoon van God, die op een gegeven ogenblik mens is geworden. Een christologie 'van beneden' neemt zijn uitgangspunt in de menselijke, historische werkelijkheid: de mens Jezus van Nazareth. Alles wat je meer over hem zegt, zeg je vanuit die feitelijke werkelijkheid. Ook als je belijdt dat Hij de Zoon van God is, is dat een uitspraak over de mens Jezus.

Het gaat me nu niet om deze kwestie als zodanig. Daarover heb ik al uitvoerig in mijn dissertatie geschreven. Maar de discussie over 'boven' en 'beneden' is ook toe te passen op de kerk. Dat heeft het voordeel dat je niet direct vastloopt in belaste termen als 'onzichtbare en zichtbare kerk'. Bovendien is het goed mogelijk om de problematiek van de leer over de kerk in het zicht te krijgen vanuit die benadering 'van boven' en 'van beneden'. Dat wil ik in dit artikel laten zien.

pas dan is er recht op de naam 'kerk' en op grote woorden die daarbij passen

H. Berkhof

Een typisch voorbeeld van een kerkleer 'van beneden' is te vinden bij H. Berkhof (1914-1995). Berkhof was dogmaticus voor de toenmalige Nederlands Hervormde Kerk aan de universiteit in Leiden en schrijver van een beroemd geworden handboek *Christelijk Geloof*. Als hij daarin gaat handelen over de kerk als instituut, begint hij als volgt: "Eeuwenlang heeft men in de geloofsleer dit thema hoog ingezet, in de geest van: de kerk is het door God gestichte, door Christus geleide en door de Geest bezielde heilsinstituut. Men zag dan zoveel mogelijk over het hoofd, dat bij 'kerk' aan heel verschillende gemeenschappen en bij 'instituut' aan heel verschillende organisaties werd gedacht. De gedachtegangen bewogen zich dan al gauw ver boven de begane grond waarop die kerkelijke instituten zich bevinden. We zullen er daarom goed aan doen, op die begane grond te beginnen".¹⁾ De 'hoge inzet' waartegen Berkhof zich keert, is de benadering 'van boven'. Eeuwenlang heeft men die gekozen, waardoor de empirische werkelijkheid uit het oog werd verloren. Daartegenover wil Berkhof beginnen op 'de begane grond', dus beneden. Hij werkt dat uitgangspunt uit, door te stellen dat de kerk als organisatievorm haar bestaansrecht vindt in de tussenmenselijke

activiteiten die zij tot stand brengt en die het mensen mogelijk maakt deel te nemen aan het gebeuren van het verbond tussen God en mensen.

Dit is in veel opzichten een aantrekkelijke benadering. Je begint niet met het spreken van grote woorden, maar je kijkt gewoon naar de kerk als empirische werkelijkheid, als organisatievorm. Er zijn vele organisatievormen: bedrijven, verenigingen, stichtingen, overheidsorganen. De kerk is er één van. Je kunt dan vervolgens proberen het typische van deze organisatievorm in zicht te krijgen. Misschien valt er nog wel meer over de kerk te zeggen dan dat het een menselijke organisatie is. Maar alles wat je er meer over zegt, doe je vanuit die benadering van beneden. Het is dus een heel toegankelijke benadering.

Toch is het de vraag of je zo de eigen aard van de kerk wel in het zicht krijgt. Zet je niet bij voorbaat het wezenlijke van de kerk tussen haakjes? Want dat is toch haar relatie met God. Kun je daar ooit nog bij uitkomen, als je 'beneden' begint? Blijf je dan niet steken bij die tussenmenselijke activiteiten? Berkhof wil dat niet, maar hij presenteert toch uiteindelijk een vlakke kerkleer: hij begint beneden en blijft beneden.

In het geheel van Berkhofs theologie past die benadering 'van beneden' precies. Ook Berkhofs christologie is 'van beneden'. Jezus is voor hem helemaal mens. Ja, de nieuwe mens, de ware mens, de mens die bestaat krachtens Gods initiatief en die tot in de verste uithoeken van zijn bestaan doordrongen is van Gods aanwezigheid, maar toch: helemaal mens en niets anders. Als Christus inderdaad van beneden te benaderen is, dan is ook het lichaam van Christus, de kerk, van beneden te benaderen. Maar als je over Christus anders wilt spreken, als je hem met Thomas wilt belijden als Heer en God, dan zul je toch ook over de kerk anders moeten spreken.

De hoge inzet

Maar heeft Berkhof dan geen gelijk dat een benadering 'van boven' vervreemdend kan werken? Blijf je met zo'n hoge inzet niet inderdaad boven de grond zweven? Bladzijden lang lees je mooie woorden over de kerk, prachtige beelden, maar het is volstrekt onduidelijk wat dat eigenlijk te maken heeft met de kerk die je kent en waarin je je plaats inneemt. Dat kan zelfs zover gaan, dat een benadering 'van boven' het nodig heeft dat de concrete kerk ervan wordt uitgezonderd. De eigenlijke kerk, dat is dan de onzichtbare kerk, de kerk zoals die bestaat in Gods besluit of voor Gods ogen. Maar de zichtbare kerk, de werkelijke kerk, is daar maar een zwakke afspiegeling van, één van de veelvormige historische verwerkelijkingen, die het bij lange na niet halen bij het onzichtbare ideaalbeeld. Zo zit bijvoorbeeld de kerkleer van Abraham Kuyper in elkaar, de leer van de plurifor-

miteit van de kerk.

Maar als de benadering 'van boven' wel wordt toegepast op de concrete kerk, dan kunnen er ook grote brokken komen. Klassiek voorbeeld daarvan is de rooms-katholieke kerkleer. Deze leer zet de vier eigenschappen van de kerk centraal: eenheid, heiligheid, katholiciteit, apostoliciteit. En die eigenschappen gelden dan onverkort voor de zichtbare kerk, zoals die verenigd is onder de bisschop van Rome, de paus. Terecht hebben die reformatoren daartegenover de leer van de kenmerken van de kerk gesteld. Voordat je al die mooie woorden toepast op de kerk, moet je eerst maar eens vanuit de bijbel nagaan of het wel echt de kerk van Christus is. Gehoorzaamt ze aan de Heer van de kerk? Preekt ze het evangelie? Bedient ze de sacramenten zoals Christus die heeft ingesteld? Functioneert de tucht op de goede wijze? Pas dan is er recht op de naam 'kerk' en op grote woorden die daarbij passen.

Het zijn trouwens niet alleen de roomsen, die een benadering 'van boven' rechtstreeks verbinden met de zichtbare kerk. Ook de kerkleer zoals die lang onder de vrijgemaakt gereformeerden heeft gegolden, ging een eind in die richting. De nadruk op de zichtbaarheid van de ene ware kerk, waar Christus de gelovigen vergadert en waar de gelovigen in gehoorzaamheid aan Christus meevergaderen, bracht dat met zich mee. Natuurlijk zijn daarbij vanuit de kerkleer van K. Schilder een heleboel nuances aan te brengen. Hij verbond zijn nadruk op de zichtbaarheid van de kerk met een dynamische opvatting van de kenmerken: alleen in de voortdurende gehoorzaamheid aan Christus is de kerk werkelijk kerk. Maar in de praktijk kon het rechtstreeks verbinden van een benadering 'van boven' met de empirie toch het effect krijgen van canonisatie van de concrete kerk. Er is dan geen kritisch tegenover meer, de kerk dreigt zelf maatstaf te worden. Gevolg is dat de kritiek op de kerk ondergronds gaat werken, met alle gevolgen van dien. Op de duur zijn alle mooie woorden over de kerk inhoudsloos geworden, omdat ze nergens meer op slaan. Zou dat misschien verklaren waarom het onder ons zo stil geworden is rondom de kerk?

Geen dilemma

Zowel de benadering 'van beneden' als die 'van boven' hebben dus bezwaren. Ik denk dan ook dat je uit dat dilemma moet stappen. Juist bij de kerkleer is dat heel belangrijk. De kern van de kerkleer ligt er juist in dat je die twee gezichtspunten met elkaar moet verbinden. Je hebt in de kerk te maken met het werk van God, dat heilig is en goed en onaantastbaar: de kerk is echt volk van God, lichaam van Christus, woonplaats van de Heilige Geest. Dat zijn die mooie woorden over de kerk, die onopgeefbaar zijn, omdat de bijbel ze ons zelf in de mond legt. En je hebt in de kerk te maken met

mensenwerk, dat maar al te vaak onheilig is en slecht en kwetsbaar. Het is de werkelijkheid van de kerk dat die twee, Gods werk en mensenwerk, altijd met elkaar verweven zijn.

Op zo'n moment wordt het spannend in de dogmatiek, als het goddelijke en het creatuurlijke, het eeuwige en het historische elkaar raken. Het is het spannende van de schriftleer: Gods Woord en mensenwoord. Het is het spannende van de leer van uitverkiezing en voorzienigheid: goddelijke souvereiniteit en menselijke verantwoordelijkheid. Het is het spannende van de christologie: God en mens in één Persoon. Het is het spannende van de

het is de werkelijkheid van de kerk dat die twee, Gods werk en mensenwerk, altijd met elkaar verweven zijn

heilsleer: "Blijf u inspannen voor uw redding en doe dat in diep ontzag voor God, want het is God die zowel het willen als het handelen bij u teweegbrengt, omdat het hem behaagt" (Fil. 2, 12, 13 NBV). Daarom spant het er ook zo om in de kerkleer: 'boven' en 'beneden' moeten altijd samen ter sprake komen.

Er zijn ook geen makkelijke formules waarmee je de spanning op kunt lossen. 'Onvermengd en onveranderd, ongedeeld en ongescheiden', dat kun je bijvoorbeeld wel zeggen van de beiden naturen van Christus, maar niet van de kerk. Bij Christus is de eenheid van God en mens dan ook die van de ene, ondeelbare Persoon. Bij de kerk gaat het om het samengaan van goddelijk handelen en menselijk handelen, die de ene keer helemaal in elkaar verstrengeld liggen en de andere keer totaal verschillende richtingen opgaan. Het menselijk handelen in de kerk is niet altijd ongescheiden van het goddelijke, gelukkig niet. God en mens komen in Christus nooit tegenover elkaar te staan. Maar de gemeente vindt op een gegeven ogenblik wel Christus tegenover zich: 'Ik zal u uitspuwen' zegt hij zelfs tegen de gemeente in Laodicea (Openb. 3, 16).

Werk van de Geest

Het samengaan van het goddelijke en het menselijke in de kerk moet je dus niet vanuit de eenheid van de Persoon van Christus benaderen. Je moet het zien in het kader van het werk van de Heilige Geest. In het werk van Geest past het, dat het menselijke helemaal menselijk blijft, in al zijn zwakheid en kwetsbaarheid en zelfs zonde, en toch in dienst van God wordt genomen. Dat geldt voor mijn geloof. Het is een geschenk van God, een werk van de Geest, en ik kan er alleen maar voor danken. Maar tegelijk is het helemaal mijn geloof. Het is niet de Geest die in mij gelooft, maar ik ben het echt zelf. Ik geloof op een manier die past bij

mijn persoon, mijn zwakheid is de zwakheid van mijn geloof, mijn zonden tasten mijn geloof aan. Je komt in het geloof niet boven je beperktheid als scheepsel en ook niet boven je zondigheid uit.

Zo geldt het ook voor de kerk. 'Heerlijke dingen zijn over u te zeggen, o stad van God!', zo zingt Psalm 87 over Jeruzalem. Heerlijke dingen zijn er ook over de kerk te zeggen. En tegelijk zegt de bijbel verschrikkelijke dingen over Jeruzalem, waar bloed vloeit en Gods naam wordt gelasterd en Gods oordeel zich voltrekt. Ook over de kerk zijn soms verschrikkelijke dingen te zeggen. De kerk komt nooit boven haar zondigheid uit, ook al wil God er wonen. Daarom kan er juist in de kerk zoveel pijn geleden worden. Als de kerk alleen maar een empirische grootheid was en meer niet, dan hoefden conflicten in de kerk je niet meer pijn te doen dan ruzies in (bijvoorbeeld) de schaakclub. Maar in de kerk is het anders. Conflicten in de kerk, teleurstelling in de kerk, het raakt onmiddellijk je relatie met God. Want in de kerk heb je God leren kennen, in de kerk hoor je het evangelie van Christus, in de kerk is er aanbidding en lofzegging in de eenheid van de Geest. Daarom is de pijn die in de kerk geleden wordt veel dieper dan in zo maar een organisatie. Je wordt er existentieel door geraakt. Je geloof kan ermee op het spel komen te staan. Niet voor niets spreekt God met mededogen over Sions treurenden (Jes. 61, 3). Hij kent de pijn die juist daar gevoeld wordt. Maar er zit ook altijd die andere kant aan. Het is ook het prachtige van de kerk dat daarin het goddelijke en het menselijke, het onaantastbare en het kwetsbare, zo nauw aan elkaar verbon-

den zijn. Daarom kunnen wij in de kerk een rol spelen: we zijn er God kennelijk toch niet te min voor. Er zijn mensen in wie je Christus mag tegenkomen. Er zijn gelegenheden, concrete plaatsen en tijden, waar je God kunt ontmoeten. Er zijn gebeurtenissen, met datum en jaartal aan te geven, waarop Gods Geest kennelijk handelend is opgetreden. Er is alle reden om mensenwerk in de kerk kritisch tegemoet te treden. Maar er is ook alle reden om God voor zijn werk in de kerk te prijzen. God is heel dicht bij ons gekomen. In de kerk wordt de werkelijkheid van de Immanuëlbelofte bewezen: God is echt met ons. Je kunt blijven spreken over het wonder van de kerk.

Samenvatting

In dit artikel probeer ik het gesprek over de kerk te hervatten vanuit de benaderingen 'van boven' en 'van beneden'. Naar mijn mening is zowel een benadering die uitsluitend 'van beneden' is, als een die uitsluitend 'van boven' is riskant. Het typische van de kerk is juist dat daarin beide samen komen. Dat is het beste onder woorden te brengen vanuit het werk van de Heilige Geest. Zowel de zwakheid en de zonde van de kerk, als haar heerlijkheid kunnen van daaruit benoemd worden.

Prof. dr. B. Kamphuis is kernredacteur van dit blad en hoogleraar Systematische Theologie aan de Theologische Universiteit te Kampen

Mededeling van de uitgever

In verband met de vakantieperiode zal *De Reformatie* enkele malen 2-wekelijks verschijnen.

De eerstvolgende *Reformatie* verschijnt D.V. op **13 augustus juli a.s.**

uit de kerken

Bunschoten-Oost - beroep aangenomen: B.C. Buitendijk te Steenwijk
't Harde - beroep aangenomen: J.J. Drijfhout te Doesburg/Doetinchem, die bedankte voor Noardburgum

Dokkum - beroepen: K.D. Smit te Tilburg

Enschede-Oost - bedankt voor beroep: G. Meijer te Barendrecht

Jezus' klaagpsalm (1)

H. Drost ■

**Talrijker dan de haren op mijn hoofd
zijn zij die mij haten zonder reden,
met velen zijn mijn belagers,
mijn vijanden die mij bedriegen:
teruggeven moet ik
wat ik niet heb geroofd.**

Psalm 69 vers 5

Je kunt je afvragen waarom mensen verhalen in de wereld brengen waarmee ze een ander kapot maken. Het kan zijn dat iemand hen iets aangedaan heeft waardoor ze hem of haar betaald willen zetten. Soms gebeurt het ook zonder dat er een reden voor is: pure gemenigheid - zonder reden...

David

Dat is de emotie in de tekst. David klaagt: "Teruggeven moet ik wat ik niet heb geroofd". Hij heeft helemaal niks gestolen - maar ze behandelen hem als een dief en laten hem de hele zaak vergoeden - zonder reden... Zijn haters - klaagt hij in de tekst - zijn "talrijker dan de haren van mijn hoofd". Dan moeten het er wel ontzettend veel zijn!

Is dat geen reden tot zelfonderzoek? Als iedereen een hekel aan je heeft, wordt het tijd eens wat kritisch naar jezelf te gaan kijken: 'wat is de reden dat zoveel mensen iets tegen me hebben? Wat heb ik verkeerd gedaan?'. Je kunt dan tot de conclusie komen dat je je houding of gedrag moet veranderen. Maar dat is hier nu net het vreemde: er is geen reden voor die haat. David was niet arrogant en had niks verkeerd gedaan. Hij had juist iets goeds gedaan. Hij heeft met gevaar voor eigen leven het volk gered uit de klem, waarin de reus Goliath Israël vast had. Dat zegt Jonathan ook tegen Saul.¹ Toch haat Saul hem zo, dat hij een speer naar zijn hoofd gooit. Waar heeft hij dat aan verdiend? Waarom heeft de koning het op zijn leven gemunt?

De haat van Saul is onredelijk. Daarin komt naar voren hoe erg de zonde is: het is verzet tegen het goede. Saul was de ongehoorzame koning, die gepasseerd werd. God koos David uit. De HERE doet via David goede dingen voor zijn volk. En dat roept de haat van Saul op. Ja, de zonde breekt nu

helemaal door bij Saul. Het is onzinnig verzet tegen het goede. En dat onzinnige van de zonde wordt vooral duidelijk als Gods liefde in Christus op aarde komt.

Christus, Davids Zoon

In de nacht van Zijn lijden klaagt Jezus over die redeloze haat. Jezus heeft niks verkeerd gedaan. Hij deed alleen maar goed. Hij sprak over Gods liefde. Hij liet ook zien dat Gods liefde redt. De man die blind geboren was, mocht weer zien. Lazarus die al in het graf gelegd was, mocht er weer uit. In woorden en (!!) werken deed Jezus de mensen goed.

Wat is de reactie? Haat. En die haat komt tot de daad. Ze gaan op weg om Hem gevangen te nemen. Waarom doen de mensen zo met de Heiland? Waar heeft Christus het aan verdiend? Als de Here Jezus psalm 69 aanhaalt klinkt daarin zijn klacht in de lijdensnacht. Dat is de klacht van de psalm dat ze Hem "zonder oorzaak haten".

Liefde onthult zonde

Als Jezus als de liefde in eigen persoon op aarde komt, wordt duidelijk wat zonde is. Jezus zegt zelfs dat als Hij niet gekomen was als ze geen zonde zouden hebben. Betekent dat dat de joden geen fouten hadden? Nee, zij waren net zulke mensen als wij. Ook in Israël was er diefstal, maakten ze ruzie, bedrogen ze hun man of vrouw. Er was zonde onder Gods volk. Maar Jezus bedoelt dat wat zonde is duidelijk wordt als God iets moois doet. God komt in Jezus naar de mensen met liefde. Dan komt de zonde aan het licht: het is 'neen' tegen de liefde van God. Zonde wordt echt zonde waar Jezus is...onzinnige zonde!!

Zonde hoeft je niet kapot te maken, want God geeft in zijn liefde redding. Christus kwam. Maar met Zijn komst wordt het spannend. Hoe reageert een mens nu? Nu kun je wel kapot gaan - als je die liefde afwijst. De reactie op Christus - dat wordt je redding of ondergang.

Lezen: Johannes 15:18-25

Ds. H. Drost is predikant van de Gereformeerde Kerk te Houten

1. 1 Samuël 19 vers 5; ook hier dat 'zonder oorzaak'

Spreek oprecht

wandelen met God

B. Luiten ■

'Voert u het woord? Laat dan Gods woorden doorklinken in wat u zegt'
(1Petr. 4:11).

Vraag 1

Eerst een algemene vraag.
Waarvoor gaat een mens zondigen?
Vele antwoorden zijn daarop mogelijk: door verleiding, trots, hoogmoed, angst, hebzucht, en noem maar op. Toch zijn al die antwoorden samen te bundelen tot één: een mens gaat zondigen doordat hij niet genoeg heeft aan God. Kennelijk vindt hij het dan nodig om naast wie God voor hem is nog andere vormen van liefde en veiligheid te zoeken, zonder God. Evenzo denkt hij dan naast alles wat God hem geeft nog wat bezit te moeten toevoegen, buiten God om. Enzovoorts. Juist daarom is zonde zo erg, het zijn maar geen fouten die je maakt, maar je zet God weg. Terwijl Hij je wil vervullen met Zichzelf, je aanneemt tot zijn kind en je maakt tot erfgenaam van de hele wereld, ga je buiten Hem om je eigen aanvullingen regelen. Terwijl Hij alles geeft wat Hij kan geven (zijn Zoon, zijn Geest en 'al het mijne is het uwe'), denk je daaraan op je eigen wijze te kunnen toevoegen. Dat is dus zonde. Ten voeten uit.

Vraag 2

Nu de vraag waar het vandaag over gaat.
Waarvoor gaat een mens anderen naar de mond praten? Waarvoor gaat een mens anderen naar de ogen zien? Vele antwoorden zijn daarop mogelijk: trots, angst, hoogmoed, negatief zelfbeeld, list en bedrog, en noem maar op. Toch zijn al die antwoorden samen te bundelen tot één: een mens gaat anderen naar de mond praten doordat hij niet genoeg heeft aan Gods waardering. Jezus zegt: 'wie Mij dient zal door de Vader geëerd worden' (Joh. 12:26). Stel je voor: de almachtige God zal jou prijzen! Hij zal je een ereplaats geven in zijn nabijheid en trots op je zijn. Je zult voor Hem als een sieraad zijn (Deut. 26:19). Er zijn mensen die hier in het geheel geen weet van hebben. Er zijn ook mensen, die dit wel weten en geloven, maar er vrijwel nooit aan denken. In de praktijk zijn ze nauwelijks te onderscheiden. Ze vinden namelijk allemaal de eer van mensen heel belangrijk. Ze zijn bereid daar veel voor te doen. Ze zijn soms bereid daarin ver te gaan, zodat ze niet meer zeggen wat ze denken maar datgene zeggen waarvan ze denken dat het goed overkomt.

'Wie ben je?

De gevolgen zijn enorm. Je verliest je oprechtheid. Je leven krijgt een mooie presentatie, daar doe je alles voor, bewust en onbewust. Die buitenkant wordt ook steeds belangrijker voor je. Terwijl je van binnen steeds eenzamer wordt. Want je voelt dat de echte waardering ontbreekt, namelijk voor wie je werkelijk bent. Dat durf je nauwelijks meer te zeggen. Innerlijke verdeeldheid en onzekerheid nemen snel toe. Want je geeft aan je omgeving de bevoegdheid om te zeggen of je waardevol je bent... of niet. Je identiteit geef je zomaar uit handen, want anderen mogen zeggen wie je bent, of je mooi genoeg bent, en slim en prettig, of je erbij hoort of niet. Dus ga je steeds meer je best doen om positief over te komen. En je gaat steeds meer vergeten dat er Eén is die je echt kent, en wat Hij van je vindt als je zo praat en leeft.

Welk loon zoek je?

Jezus was daar vrij duidelijk in. Dit soort praktijken waren in zijn tijd volop aanwezig. Godsdienstige mensen vonden het nodig hun vroomheid op straat te etaleren. Ze stonden te bidden op de hoeken van de straten. Ze werden namelijk graag zo door de mensen gezien en geprezen. Jezus zei daarvan: u hebt uw loon al! U zoekt immers de eer van mensen? Welnu, die krijgt u ter plekke! *That's it!* Verder hoeft u dan niets te verwachten. Hierna zult u door niemand meer geëerd worden (Mat. 6:5). Paulus waarschuwt voor mensen die met mooie en vrome praatjes zich opdringen aan hele families en zo mensen weten in te palmen. Het zijn mensen met een zieke geest en een onbetrouwbaar geloof, ze kennen de waarheid niet en zullen niet ver komen (2 Tim. 3:6-8). En het ergste is: door zo met mensen om te gaan, maak je misbruik van ze. Je gebruikt ze alleen maar om zelf omhoog te komen. Dat is het verwijt van God aan alle ontrouwe herders en leidslieden (Mat. 23:14, 15). Dat is forse taal. Maar soms is dat nodig, om mensen nog echt te bereiken door hun buitenkant heen. Want waar ben je in vredesnaam mee bezig? Als God je verheft en op de hoogste plaats zet die er is, denk je dan werkelijk dat je door je eigen gedraai nog hoger kunt komen? Als God je eert, en allen die Hem liefhebben je zullen eren om wie je

werkelijk bent, ga je dan in de wereld van de onoprechtheid daar nog wat bedenkelijke eer bij sprokkelen?

Hoe sympathiek wil je zijn?

En dat is niet alles. Als bepalend voor je wordt hoe mensen over je denken, ga je ook van alles *verzwijgen*. Dan ga je vooral geen dingen zeggen waardoor ze je belachelijk vinden of ouderwets of bekrompen. Dan ga je ook geen dingen zeggen waardoor ze zich misschien gekwetst kunnen voelen. Dan denk je wel honderd keer na voordat je één keer iets over God zegt. Want dat is in onze maatschappij al gauw kwetsend, toch?

Op die manier kunnen heel belangrijke berichten achterwege blijven. Terwijl je baas duidelijk op weg is naar zijn ondergang, zeg je daarvan niets. Want het zou eens in je nadeel kunnen zijn. Terwijl je collega's Gods toorn over zich heen halen, houd je je mond. Want hun waardering wil je niet kwijt. Terwijl je ziet hoe overbelangrijk het materiële voor de mensen is, doe je gewoon mee met de complimenten voor een nieuwe auto, een groter huis, een overdadig feest, zonder ooit iets te zeggen over wat werkelijk belangrijk is. Want ja, dat past toch niet om daarover te beginnen?

Enz.

Het naar de mond praten van mensen is erg. Op die manier zwijgen is vreselijk. En waardoor doe je zo? Omdat je de eer van mensen zoekt. Omdat die waardering belangrijker voor je is dan de eer die je van God krijgt (Joh. 5:44).

Geef je vrijheid niet prijs

Daar staat tegenover: weet je wel hoe vrij je kunt zijn, tot diep in je hart, wanneer je ontdekt dat je de eer van mensen niet nodig hebt? Paulus ging van stad tot stad en van land tot land. Overal waar hij kwam en z'n mond open deed, hadden mensen een oordeel over hem. Vaak negatief. Hij werd geslagen met vuisten, met stokken, met gesels. Hij werd in de gevangenis gegoooid en gestenigd. En zodra hij weg was, hoorde hij berichten van lasterpraatjes over zichzelf. Hij zou op allerlei manier oneerlijk en onbetrouwbaar zijn, bijvoorbeeld. Als hij daarnaar zijn oren had laten hangen, was het evangelie nooit in Europa gekomen.

Wat was zijn geheim? *Hij was diep van binnen een vrij man.* 'Die mij beoordeelt, is de Here!' (1Kor. 4:4). Van Hem verwacht ik mijn eer, de krans van de overwinning (2Tim. 4:8). Paulus wist zich niet afhankelijk van de eer van mensen, daardoor kon hij de boodschap van God helder en eerlijk brengen, zonder iemand naar de ogen te kijken. Hij heeft gestaan voor menig tribunaal, zonder angst. Al zouden ze hem doden, dan zou Gods oordeel dat recht zetten. Meteen.

Paulus had genoeg aan God en aan de eer van God. Van daaruit was hij bewogen met de mensen die Hem zo nog niet kenden, en kon

hij oprecht met hen spreken zonder gedraai en zonder er zelf beter van te worden. Heerlijk toch?

Spreek woorden van leven

Als je spreekt, laat dan Gods woorden daarin doorklinken, zegt Petrus. Niet als een verplichting, niet als een nieuw gebod om aan te denken. Maar als een manier van leven, die doorwerkt in je denken en in je woorden.

Denk aan je vrijheid in Christus, laat je niet een nieuw juk opleggen. Laat wat anderen van je zouden vinden niet worden tot last, een harnas, een gevangenis.

Denk aan Gods liefde die nog anderen wil bereiken, ook in jouw omgeving. Zijn woorden van behoud heeft hij jou toevertrouwd, om ze te spreken. Hij geeft je ook zijn Geest, door wie je kunt ontdekken of een ander leeft of niet. Dan geeft Hij je wat nodig is om te zeggen.

Voel je vrij om dat te doen, met een vrijheid die niemand je afpakt. Jouw woord kan het leven betekenen voor een ander.

Maar ga niet iemand prijzen om zijn daden, terwijl je weet dat je hem zou moeten terugroepen van zijn heilloze weg. Zeg niet dat iemand prachtig leeft, terwijl je weet dat hij dood is zolang hij zich niet bekeert (Joh. 5:24, 25, Opb. 3:14-22). Dan kom je wel sympathiek over natuurlijk, maar bij wie? En dat is dan meteen al je loon. Daar kies je toch niet voor?

En denk niet dat bij God het loon pas achteraf komt. Het begin van je beloning ontvang je al tijdens je leven hier, in zijn dienst (Ps. 119:112). Want terwijl je zo leeft en spreekt, word je daarin door God bevestigd. Dat Hij je eert, laat Hij nu al merken.

Ds. B. Luiten is predikant van de Gereformeerde Kerk te Zwolle-Centrum

Christocentrische Catechese ?

In het kader van de bezinning op een hernieuwde visie op de catechese, hebben de artikelen van Hans Meerveld en Jos Douma in voorgaande nummers van dit blad stevige aanzetten geleverd.

A. de Jager ■

Bij beide schrijvers echter is er sprake van een beweging in de theologische benadering van de stof met als gevolg daarvan een verschillende opzet en uitwerking.

Zo constateert Douma bij Meerveld de beweging van het verbond naar de navolging van Christus. Terwijl Douma zelf in zijn artikel pleit voor een catechese waarin Jezus centraal staat. Hoewel beide broeders relevante en bruikbare elementen aanreiken, is hun argumentatie om de catechese niet meer in het verbond te centreren voor mij nog niet overtuigend. Ik wil dat graag duidelijk maken door met name op het aangereikte concept van Douma te reageren, hoewel ik ze eerst beide even samen neem.

Te verstandelijk ?

Beide hebben namelijk de vinger gelegd bij het te cognitieve karakter van de catechese. Daarbij is gewezen op een studie van W. Verboom, die dat verstandelijke karakter van het catecheseonderwijs heeft terug getraceerd tot de Nadere Reformatie. Het was de tijd van de scholastieke onderscheidingen inzake het al of (nog) niet wedergeboren zijn. Inderdaad, omdat men niet wist wie men op catechisatie voor zich had, kwam het accent te liggen op het verstandelijk onderwijzen van waarheden voor iedereen. Per slot van rekening is leer door ons te onderwijzen, maar de harten te openen en te veranderen niet. Dat is aan God. Ook J.G. Woelderink heeft die aanpak helder beschreven in zijn boek 'De gevaren der doopersche geestestroming'. Daarin waarschuwde hij voor de heilloze veronderstellingen om onze kinderen te bezien als gedoopte heidenen of als jonge christenen. Terecht wees hij zowel het een als het ander, met al de bijbehorende (on)zekerheid, af als een ontkenning van de vastheid van Gods verbond, waarin de kinderen van gelovige ouders door Hem Zelf zijn ingelijfd. Nu is het opvallend dat Meerveld die traditie (uit de Nadere Reformatie) ook nog jarenlang in stand gehouden ziet, in een kerk als de GKV, waar volgens zijn zeggen, het onder-

scheid wedergeboren en niet-wedergeboren heel anders functioneert (pag.487).

Dat wordt verder niet aangetoond. Niet het dat en niet het hoe. Naar mijn overtuiging is dat ook niet mogelijk. Te snel komt hij daarom meteen ook met zijn oplossing, het accent te leggen op 'navolging' als preventie voor een te cognitieve catechese.

De door C.Trimp geformuleerde visie om de kinderen, die door de doop zijn ingelijfd in de verbondsgemeente, te brengen tot het bewust deelnemen aan haar eredienst, wordt gepareerd met het noemen van een 'mogelijk nadeel'. Dat 'mogelijke nadeel' is het opgenomen zijn in een traditie, waarin dit de min of meer voorgeschreven weg is. Denken vanuit het verbond kan aanleiding geven tot een vorm van automatisme, aldus Meerveld.

Dat kan ongetwijfeld. Maar ligt dat aan het verbondsmatige denken? Hoeveel mogelijke nadelen kunnen er niet zijn bij de door de broeders genoemde alternatieven. Wat dat betreft sluit ik mij van harte aan bijvoorbeeld bij het door Douma gesignaleerde gevaar van moralisme in Meerveld's concept van navolging.

Douma zelf wijst ook op het te verstandelijke onderwijs. Maar hij impliceert dat de derde doopvraag daar wel eens de oorzaak van zou kunnen zijn. Valt in die vraag immers niet alle accent op de leer en het onderwijs ? Daarom pleit hij bij hernieuwde doordenking voor een opzet niet vanuit de doorvragen maar vanuit de doopgebeden. Die zijn namelijk heel christocentrisch van aard.

In deze redenering treft mij de versmalling of beperking bij het wijzen naar de genoemde doopvraag.

Want in die derde vraag wordt de leer, waarin de ouders wordt gevraagd hun kinderen te onderwijzen en te laten onderwijzen namelijk gepreciseerd als deze leer. Het is de leer die ter sprake is gebracht in de tweede vraag. Het is de leer van het Oude en Nieuwe Testament, samengevat in het Apostolicum. De ware en volkomen leer van de verlossing.

Deze omschrijvingen en aanduidingen kunnen

toch niet dienen als argument voor de oorsprong van het cognitieve karakter van de catechese in negatieve zin? Is deze leer niet het wonderlijke evangelie, waarin de HERE ons als zijn kinderen aanspreekt en meeneemt in zijn verbond? De leer van de godsvrucht? (1 Tim. 6:3) De leer van God? (Titus 2:10). Het is de leer van het geloof waarmee de kerk haar vertrouwen uitspreekt in de Drie-enige God en zijn werk van schepping, verlossing en verheerlijking.

Christocentrisch-trinitarisch.

Met deze theologische kernbegrippen verantwoordt Douma tenslotte zijn pleit voor waar het hem betreft om gaat in de catechese: Jezus Christus leren kennen.

Hij stelt daarbij de vraag of in de aanzet van Meerveld wel voldoende werk wordt gemaakt van een hernieuwde bijbels-theologische doordenking van inhoud en doelstellingen van de catechese.

Met aanhalingen uit de Schrift onderstreept hij vervolgens de centrale notie dat het om (de ontmoeting met) Christus moet gaan.

Ik laat nu even buiten beschouwing hoe hij dat verwoordt in zijn drieslag als Jezus vinden, Jezus volgen en Jezus voorstellen. Ook ga ik hier voorbij aan de concentratie op het 'ik'.

Over beide zou meer te zeggen zijn. Het gaat mij nu om het gelegde accent. Hoewel Douma in de verantwoording van zijn schema evenwichtig formuleert dat de jongeren van de kerk Christus (moeten) leren kennen en door Hem in verbondenheid met de drie-enige God leren te leven, blijft er van die afgewogen formulering in het schema weinig over. Hij zegt wel dat het bij het vinden van Jezus erom gaat dat de catechisant God leert kennen die hem of haar al lang gevonden heeft. Maar dat is in het schema niet terug te vinden. Integendeel zelfs. Dat wij God de Vader mogen kennen door Jezus Christus (Joh. 1:18; 14:8 e.v.; 17:3,6 e.v.) wordt weg geschreven door onder het kopje 'Jezus vinden' aandacht te vragen voor wie Hij is met als onderwerp de Apostolische Geloofsbelijdenis. Wanneer Douma een pleit wil voeren voor een hernieuwde bijbels-theologische doordenking, verwachten we niet een schematische opzet, die hoe gecentreerd ook, eenzijdig scheef staat op bijv. de loci van de gereformeerde dogmatiek. Dat wrekt zich aan alle kanten.

Het werk van de Heilige Geest komt ter sprake bij het 'Jezus voorstellen' (hoe ik word zoals Hij). Is dat niet veel te laat? Hoe zal ik zonder die Geest ooit 'Jezus vinden'? Is de weg van het gebed (het Onze Vader) de weg van het 'Jezus volgen'?

We moeten inderdaad niet vergeten hoe wezenlijk het is om eerst te weten waar het theologisch gezien in de catechese om gaat. Dat is naar mijn overtuiging niet de concentratie op 'Jezus'. Als we dan toch de doopgebeden

een plaats geven, dan ook graag met honoreren van de dank aan de almachtige, barmhartige God en Vader, dat Hij ons en onze kinderen door het bloed van zijn geliefde Zoon Jezus Christus al onze zonden vergeven heeft. En ons door zijn Heilige Geest tot leden van zijn eniggeboren Zoon en zo tot zijn kinderen heeft aangenomen. En dat Hij ons dit met de doop verzegelt en bekrachtigt.

Zei onze opgestane Here niet tot Maria: Houd Mij niet vast. Ik vaar op naar mijn Vader en uw Vader, naar mijn God en uw God? (Joh. 20:17).

Prediking en catechese.

Ik heb de indruk dat de vondst van Douma inzake de prediking (Christocentrisch preken) ook als een raster op de catechese wordt gelegd. Maar evenals in de catechese kan dat ook in de prediking eenzijdigheid opleveren. H. de Leede heeft in het boek 'Om de verstaanbaarheid' erop gewezen dat de prediking niet per definitie Christus verkondiging is. Het gaat in de preek om God en om Wie en hoe God is. Het is God die zich in Jezus Christus op het hoogst heeft geopenbaard. De eis dat de prediking te allen tijd Christus-prediking moet zijn, versmalt de thematiek van de prediking en doet tekort aan het werk van de drie-enige God en aan de veelheid van levensvragen voor Gods aangezicht.

Wat mij betreft mag deze waarschuwing een brede uitstraling hebben tot en met de catechese.

I belong.

Dat is de titel van de catechese leergang in gebruik bij onze Canadese zuster, de Canadian Reformed Churches. Dr. Jack Visser heeft die methode van degelijke theologische diepgang voorzien, wat betreft de opzet. De titel laat zich wat moeilijk vertalen, maar de kern is duidelijk. Ik hoor erbij (bij Hem)! Dat klinkt al anders dan: Ik geloof. Het zou de moeite waard zijn om eens bij onze zuster te rade te gaan voor wat de catechetische methode betreft. Het zal inmiddels duidelijk zijn geworden dat ik van harte de conclusie onderschrijf die Meerveld trok: Als belangrijke grondlijn is er allereerst de bedding van de catechese, die in het verbond ligt.

Een eventuele vernieuwing van opzet en invulling van de catechese, zou ik dan ook graag blijvend opgebouwd zien vanuit die bedding.

Ds. A. de Jager is predikant van de Gereformeerde Kerk te Enschede-Oost

Geloofsbelijdenis van Bullinger uit de schaduw

Geloofsbelijdenissen uit de 16e eeuw zijn nog altijd het lezen meer dan waard. Historisch interessante geschriften, maar ook opbouwend voor ons geloof. En ze bieden stimulansen voor gereformeerd belijden vandaag. Dat blijkt wel uit een nieuw deeltje dat onlangs verscheen in de publicatie-reeks van de Willem de Zwijger-stichting. Het is geschreven door prof.drs. J.A. Meijer, classicus aan de Theologische Universiteit Broederweg Kampen.

M. te Velde ■

Heinrich Bullinger

'De man in de schaduw' heet het boekje. Het gaat over de Zwitserse reformator Heinrich Bullinger, geboren in 1504. Vorig jaar vierde men in Zwitserland uitgebreid zijn 500e geboortedag. Typ op Google 'Bullinger' en via het internet vind je allerlei interessante informatie.

Als voornaamste grondlegger van de Reformatie in Zwitserland genoot Zwingli altijd meer bekendheid. Maar na diens vroege dood in 1531 werd Bullinger zijn opvolger en jarenlang de belangrijkste theoloog van Zürich. Hij was er hoofdpredikant aan de Grossmünster in de jaren 1531-1575. Meer dan 7000 preken zijn van hem bewaard gebleven. In een zgn. 'Huisboek' werden 50 daarvan gepubliceerd voor gebruik door de huisvaders bij het onderwijs in hun gezin. Zijn invloed op de Europese reformatie in zijn eigen tijd was vergelijkbaar met die van tijdgenoot Calvijn. In duizenden brieven hield hij contact met vele theologen en politici van zijn tijd.

Het meest bekend werd Bullinger door een belijdenis die hij schreef: de *"Tweede Helvetische Confessie"*. Die geniet nog steeds wereldwijd bekendheid als gezaghebbende gereformeerde belijdenis. Oorspronkelijk werd ze als geestelijk testament door Bullinger opgesteld toen hij in 1562 aan de pest leed en vreesde te zullen sterven. In 1566 verscheen ze in boekvorm.

Het boekje van prof. Meijer geeft een selectie uit de artikelen van deze *'Helvetica Posterior'*, zoals ze in het Latijn heet. Er staat een publicatie van de complete vertaling op stapel, als onderdeel van een boek met gereformeerde belijdenissen in moderne Nederlandse vertaling, dat bij uitgeverij Groen in Heerenveen zal verschijnen. Daarin zullen naast de *Helvetica II*

ook de *Geloofsbelijdenis van Theodoor Beza* (1559) en de *Franse, Schotse en Nederlandse geloofsbelijdenis* (1559, 1560, 1561) worden opgenomen in moderne Nederlandse vertaling. De jaren 1559-1562 waren wel een top-tijd voor gereformeerde belijdenis-vorming!

Gereformeerd is katholiek

De publicatie van Meijer heeft een dubbele waarde. Hij geeft niet alleen vertaalde belijdenis-teksten, maar vertelt ook het historisch verhaal dat er bij hoort. Zo krijgt de lezer een aardige kijk op het leven en werk van Bullinger en op de achtergronden en betekenis van zijn confessie.

De THC heeft een bijzondere historie. Bullinger schreef haar dus tijdens een pest-epidemie in 1562. Maar ze bleef voorlopig ongepubliceerd. Politieke ontwikkelingen brachten daar verandering in. We moeten ons realiseren dat de positie van de gereformeerden in de jaren 1560 in Europa omstreden en kwetsbaar was. Dat was - merkwaardig! - niet alleen aan de rooms-katholieke kerk, maar ook aan de Lutheranen te danken. Zij wezen de zwingliaanse en calvinse leer over het avondmaal af als een ernstige dwaling. En ze wilden niet dat voor de gereformeerden de godsdienstvrede van Augsburg uit 1555 zou gelden.

Spannend was daarom de bijeenroeping van een Duitse rijksdag in 1566 in Augsburg. De voornaamste calvinistische vorst was de Heidelbergse keurvorst Frederik de Wijze van de Pfalz, de bekende stimulator van de Catechismus van 1563. In die catechismus waren op enkele punten de verschillen met de Lutheranen duidelijk zichtbaar. Maar Frederik wilde nu graag op de rijksdag een belijdenis presenteren waaruit krachtig zou blijken dat het gereformeerde geloof volkomen overeenstemde met

de katholieke leer van de Schrift en van de kerkvaders, en dat het ook niet principieel een ander geloof was dan in de lutherse Augsburgse Confessie van 1530 was verwoord. Met die wens schreef de keurvorst naar Bullinger. Kon die hem niet helpen aan een bruikbare tekst?

Zo kwam het dat Bullinger zijn tekst uit 1562 - in bijgewerkte vorm - naar Heidelberg stuurde. In korte tijd verwierf het document veel instemming. De keurvorst presenteerde het stuk in Duitse vertaling op de rijksdag van 1566. Calvijns opvolger in Genève, Theodoor Beza, stimuleerde aanvaarding in Zwitserland en Frankrijk. Er volgden vertalingen in o.a. het Hongaars, Nederlands, Engels en Pools. De THC werd naast de Heidelbergse Catechismus het meest gezaghebbende geschrift in gereformeerde kerken over heel de wereld.

Tien uit dertig

Meijer heeft uit de 30 hoofdstukken van de Tweede Helvetische Confessie er 10 uitgekozen voor deze voor-publicatie. Net als verschillende andere 16e-eeuwse belijdenissen bevat de THC een apart artikel over huwelijk en gezin, een onderwerp dat bv. in de Nederlandse Geloofsbelijdenis ontbreekt. Ter illustratie twee citaten uit dit hoofdstuk 29.

Eerst over huwelijks-rechtspraak:

“Men dient in de kerk officiële rechtbanken in te stellen en vrome rechters te benoemen. Die hebben als taak de huwelijken te beschermen en elke vorm van onkuisheid en schaamteloosheid te bedwingen. Hun uitspraak moet echtelijke twisten beslechten”.

Dan over de opvoeding van kinderen:

“De kinderen moeten door hun ouders opgevoed worden in ontzag voor de Here. De ouders moeten ook voor hun kinderen zorgen, gedachtig aan het woord van de apostel: *Wie niet zorgt voor zijn familieleden heeft het geloof verloochend en is erger dan een ongelovige* [1 Tim. 5,8]. Zij moeten echter hun kinderen vooral een eerbaar beroep leren, waardoor ze zichzelf kunnen onderhouden. Zij moeten ze afhouden van niets doen en ze in al deze dingen een echt vertrouwen op God inprenten. Anders raken ze door een gebrek aan vertrouwen, door te grote argeloosheid of door treurige gierigheid aan lager wal en bereiken ze niets”.

Interessant is de uitgebreide aandacht die er aan de kerk wordt gegeven, o.a. aan de praktische inrichting en bearbeiding van de gemeente. Uit hoofdstuk 17 een passage over menings-verschillen en twisten, zeg maar pluraliteit in de kerk.

“Wij erkennen zeker dat de apostel gezegd heeft: *God is geen God van wanorde, maar van vrede* [1 Kor.14,33]. En: *Bent u, nu er jaloezie en twist onder u is, niet vleeselijk?* Toch kan niet ont-

kend worden, dat God in de apostolische kerk aanwezig was, en dat de kerk van de apostelen de ware kerk was, al kwamen daarin twisten en onenigheden voor. Want de apostel Paulus berispt de apostel Petrus [Gal. 2,11-21] en Barnabas is het niet eens met Paulus. Er ontstaat een zware strijd in de gemeente van Antiochië onder mensen die de ene Christus verkondigden, zoals Lucas in de Handelingen van de apostelen, hoofdstuk 15, vertelt. Er is in de kerk altijd hevige strijd geleverd, en de voortreffelijkste leraars van de kerk waren het in heel belangrijke zaken met elkaar oneens, zonder dat de kerk vanwege deze strijd ophield kerk te zijn. Zo behaagt het immers God om kerkelijke geschillen te gebruiken voor de roem van Zijn Naam, om vervolgens de waarheid aan het licht te brengen en om ervoor te zorgen dat duidelijk wordt wie gelijk hebben.

Uit de schaduw

Het is goed dat Meijer in dit boekje anno 2005 aandacht vraagt voor Bullinger en zijn Helvetische Confessie. Het leert ons de breedheid van de gereformeerde traditie waarderen. De bij ons zo bekende Drie Formulieren van Eenheid staan in een ruimere context. Ze maken deel uit van een bredere groep van belijdenissen, in dezelfde geest geschreven, maar met ook andere invalshoeken en accenten. Deze publicatie stimuleert ons om onze kennis van de gereformeerde traditie te verbreden en te verdiepen.

Prof. Dr. M. te Velde te Enschede is hoogleraar aan de Theologische Universiteit van de Gereformeerde Kerken in Nederland te Kampen

1. De eerste Helvetische Confessie verscheen in 1536

Nadere gegevens:

Auteur: Prof.dr. J.A. Meijer

Titel: De man in de schaduw. Heinrich Bullinger en zijn Tweede Helvetische Confessie

Uitgave van de Willem de Zwijger-Stichting, 2005

Omvang: 71 blz.

Prijs: € 4,30 - voor donateurs van de Stichting gratis

Nadere gegevens op www.willemdeszwijgerstichting.nl

Levenslang psalmen

Op 4 juni jl. werd in de Grote Kerk te Elburg mijn boek *Gods lof op de lippen* (*Aspecten van liturgie en kerkmuziek*) gepresenteerd. Bij die gelegenheid hield ik een lezing over psalmen in de gereformeerde traditie. Daarbij nam ik als insteek mijn eigen leven met de psalmen. Een gewijzigde versie van het verhaal dat ik hield, treft u hieronder aan.

J. Smelik ■

Psalmen gaan met mij mee zolang ik besta. Ik denk dat mijn vader bij mijn doop psalm 105 vers 5 heeft laten zingen, zoals zijn vader bij zijn doop ook wel gedaan zal hebben. Ik ben groot geworden met het psalmboek. David was bij ons thuis een huisvriend. Op zondagavond werd er bij ons aan tafel dikwijls gezongen. En dat gebeurde in ieder geval wanneer oma Smelik bij ons logeerde. Tenminste, wanneer moeder dan niet teveel andere dingen te doen had. Want het schijnt gebeurd te zijn dat oma na het eten eens enthousiast vroeg: "Zo, en welke psalm zullen we gaan zingen?" - mijn moeder resoluut antwoordde met: "Psalm o". Maar over het algemeen kun je zeggen dat David onze huisvriend was. Op de voorkant van mijn nieuwe boek staat het schilderij afgebeeld dat bij dit artikel is afgedrukt. Dit schilderij met de titel 'Koning David, spelend op de harp' is in 1615 geschilderd door de Vlaamse barok-schilder Peter Paul Rubens. Wie wel eens in mijn ouderlijk huis is geweest, zal het ongetwijfeld herkennen. Want het schilderij hangt sinds 1969 in de woonkamer van mijn ouders. Voordat u zich zorgen gaat maken over het financiële vermogen van mijn ouders: in de woonkamer hangt een fotoreproductie die inmiddels een beetje verkleurd is. Het origineel hangt in het Städtisches Kunstinstitut te Frankfurt am Main (D). En het is trouwens sowieso niet helemaal onomstreden dat Rubens de schilder is. Maar goed, ik zal me niet wagen aan allerlei kunsthistorische analyses.

Als ik dit schilderij zie, komen weer jeugdhervormingen boven. Zoals van mijn moeder die vol overgave haar lievelingspsalm (psalm 138) in de pastorie aan de Vondelstraat te Bunschoten staat te galmen. Of de herinnering dat ik in klas 1 van de lagere school een psalm leerde die destijds nauwelijks bekend was: psalm 149. En wat vond ik het stoer om iets te kennen wat zelfs de meeste grote mensen niet kenden. Het was zelfs nog stoerder dan het kunnen meezingen van een psalmvers in de kerk.

Een paar decennia later was er wel het één en ander veranderd. Inmiddels getrouwd (trouwtekst was uiteraard een psalm: psalm 45) - en mijn vrouw Gerda, die tot voor kort kleuterjuf was, had de goede gewoonte om de kinderen regelmatig een psalm te leren. In toenemende mate kreeg zij echter te maken met verontwaardigde moeders die vonden dat je kinderen toch niet met zulke moeilijke en gevoelloze liederen kon opscheppen. Intussen hadden de kinderen nergens last van. Integendeel. Net als ik in de jaren zestig vonden zij het prachtig om 's zondags mee te kunnen zingen. Dat bleek keer op keer wanneer 's zondags de psalm gezongen werd. Je zag dan de kleuters enthousiast zingend zich in alle bochten wringen om maar contact met juf te krijgen: "Kijk eens, juf, hoe goed ik mee kan zingen!"

Natuurlijk is het goed dat er veel geestelijke kinder-liederen bestaan en gezongen worden. Maar het is niet waar dat kinderen uit zichzelf problemen hebben met teksten en melodien van kerkliederen. In de meeste gevallen ligt het

probleem bij de ouders die ten onrechte hun eigen luisterervaring ('smaak'), hun muzikale onmacht of frustraties projecteren op hun kinderen.

Daarentegen is het juist belangrijk dat je kinderen liederen leert, waar ze later wat aan hebben. Dat je ze liederen leert die een levenlang mee kunnen gaan. Liederens waarvan de tekst en inhoud wellicht op jonge leeftijd nog niet voldoende begrepen worden, maar die gaandeweg het leven steeds meer doorleefd worden. Nu ik sinds een paar jaar als ouderling de gereformeerde kerk in mijn woonplaats mag dienen, valt me opnieuw op hoe essentieel het is dat je kinderen niet alleen eendagsvliegen aanleert, maar vooral ook liederen die naar inhoud en vorm de tijd kunnen verduren en die hun duurzaamheid al bewezen hebben.

Want in het pastoraat zie ik hoe oudere mensen die hun gezichtsvermogen verliezen, die doof worden, die vrijwel niets meer kunnen, - hoe die mensen juist een houvast vinden in de psalmen die ze vroeger op school al geleerd hebben en die al hun hele leven met hun meegaan. Als je als ouderling wekelijks bij een demente zuster of broeder op bezoek komt, loop je kans dat je bij elk bezoek jezelf moet voorstellen en moet vertellen wie je bent en wat je komt doen. Ook al heb je dat vorige week nog gedaan. Maar even later zingt ze feilloos hele psalmenverzen die ze als kind geleerd heeft.

het is niet waar dat kinderen uit zichzelf problemen hebben met teksten en melodieën van kerkliederen

En dan ervaart de ouderling wat de muziekwetenschapper weet: teksten die gezongen worden dringen dieper door in de mens dan gesproken teksten. Ze beklijven veel beter. Ze hebben een actieradius die vele male groter en sterker is dan gesproken woorden.

Geestelijke waarde

Wie werkzaam is in het pastoraat zal ervaren hebben hoe bij mensen op latere leeftijd de psalmen van grote *geestelijke* waarde zijn of zijn geworden. Trouwens, zowel in het ouderlingenwerk als ook elders betrap ik me er op dat ik voortdurend in het boek der Psalmen terechtkom als ik zoek naar passende schriftgedeelten.

Dat zal wel te maken hebben met het feit dat ik dat bijbelboek het beste ken. Maar het zal zeker ook te maken hebben met de enorme inhoudelijke breedte die het psalmboek bestrijkt. Soms loop je op de hoogvlakten van Psalm 150 en dan weer ervaar je de diepte waarin de dichter van psalm 88 verkeerde. Bij de psalmen past niet alleen de barokke weelde en welvaart die

van Rubens' schilderij afspat. De psalmen zijn soms ook als de *Guernica* van Pablo Picasso, het indrukwekkende schilderij uit 1937 waarin de verschrikkingen van de Spaanse burgeroorlog uitgebeeld worden.

En het was vorige zomer toen mijn vrouw en ik rondliepen in het concentratiekamp Bergen-Belsen en we vanuit het 'Haus der Stille' een groep Joodse bezoekers een lied hoorden zingen over Jeruzalem. Behalve het woord '*Jeroes-jalajim*' kon ik de tekst verder niet verstaan. Maar zou het psalm 137 geweest zijn? Heel goed mogelijk. In ieder geval - toen het weer stil geworden was - ging die psalm door mijn hoofd zingen in de indrukwekkende toonzetting die Salamone Rossi in 1623 publiceerde in zijn *Ha-Shirim Asher li-Shelomo*, een verzameling van zo'n dertig psalmen, hymnen en andere liturgische werken voor de synagoge. En het was alsof de wind die ik zachtjes over de massagraven hoorde waaien, opeens geen wind meer was. Maar de wind leek geworden te zijn: Pneuma, Adem - Geest van God die gezonden wordt om het gelaat van de aarde te vernieuwen (Psalm 104).

Op dat moment ervaar je aan den lijve de blijvende waarde, de enorme kracht van de eeuwenoude liederen van Israël. Want neemt u maar van mij aan: liederen die in het gezichtsveld van de dood, ja van massagraven, toch nog mensen blijven vergezellen - die liederen zijn door God gegeven.

Psalmen blijken een blijvende actualiteit te hebben. In alle tijden en in verschillende culturen tot op de dag van vandaag blijken ze in staat om mensen te troosten en te onderwijzen. En in onze ervaringsgerichte tijd waarin we zo geobsedeerd

zijn door geloofsbeleving, blijkt dat de psalmen daarvan al boordevol staan. Ze geven uiting aan uiteenlopende religieuze gevoelens.

De blijvende actualiteit van de psalmen kun je gesymboliseerd zien in het schilderij van Rubens. Want de harp die Rubens heeft geschilderd, is een zeventiende-eeuwse harp en dus niet bepaald het soort harp uit Davids tijd. In de barok had men geen enkel probleem om bijbelse figuren en gebeurtenissen af te beelden met attributen, kleding en decors uit de zeventiende eeuw. Het gaf juist de actuele betekenis van de Bijbel voor de hedendaagse tijd aan. Vanuit deze optiek symboliseert het schilderij van Rubens voor mij dat de oude psalmen een blijvende actualiteit hebben.

Psalmen gaan over de hele breedte van het menselijke leven met zijn ups en downs. Psalmen zingen over alle facetten van het geloof. Terecht heeft Luther van de psalmen gezegd dat het liederen zijn waarmee we "de heiligen van God recht in het hart kijken". En in wezen sluit Calvijn zich daar bij aan wanneer hij het psalmboek in 1558 typeert als een "anatomie van alle delen van de ziel". Het brede spectrum

aan gevoelens die een mens in zijn geloofsleven tegenkomt, vinden we in de psalmen. Een mens kan zeer veel leren van de psalmen. Volgens Calvijn onthullen de psalmen essentiële zaken voor ons geloofsleven die anders verborgen zouden blijven.

In de voorrede op zijn psalmencommentaar schrijft hij: *“Nergens worden met meer helderheid de weldaden van God jegens de kerk en al zijn andere werken bekend gemaakt. Nergens wordt er zoveel over Gods reddende daden verteld, nergens vinden we zoveel schitterende bewijzen van zijn vaderlijke voorzienigheid en zorg, en tot slot, nergens wordt ons een vollediger handleiding om God te prijzen aangeboden, nergens worden wij krachtiger gestimuleerd onze plichten als gelovigen te vervullen”.*

Psalmen gaan over de hele breedte van het menselijke leven met zijn ups en downs

En nu moeten we hier wel even opletten: want Calvijn heeft in zijn uitspraken over de waarde van het psalmboek altijd de psalmbundel als één geheel voor ogen gehad. Van oudtestamentici heb ik begrepen dat vandaag de dag ook steeds sterker de overtuiging doordringt dat het Boek van de Psalmen een zorgvuldig samengestelde compositie is met een inleiding (psalmen 1 en 2) en afsluiting (psalmen 146 t/m 150). Calvijn had het in zijn tijd dus al goed in de gaten. Hij was van oordeel dat je niet kon volstaan met een selectie uit de psalmen: ze moeten dan ook allemaal berijmd én gezongen worden. In Genève werden dan ook alle psalmen daadwerkelijk gezongen.

Die praktijk heeft ook in Nederland lange tijd bestaan. In de negentiende eeuw kreeg de praktijk de overhand dat de predikant psalmversjes ging uitzoeken die naar zijn oordeel bij de preek pasten. En sindsdien zingen we gezongen. Dat wil zeggen: sindsdien stellen we onze eigen gezongen samen met flarden uit de psalmberijming. En dan nog zijn er mensen die denken vol te kunnen houden dat ze dan ‘psalmen’ zingen, dat Calvijn hun grote voorbeeld is en dat gezongen de kerk van het rechte pad afvoeren.

Wie met een beroep op Calvijn beweert dat je in de kerkdiensten vrijwel uitsluitend psalmen mag zingen, moet ook consequent zijn en moet zorgen dat *alle* psalmen ook daadwerkelijk gezongen worden. En ook dat je zoveel mogelijke *héle* psalmen zingt, of anders in ieder geval afgesloten gedeelten uit de psalmen. Wat ik maar wil zeggen: de gereformeerde traditie heeft zich vooral de afgelopen eeuwen wat dit betreft wel erg selectief beroepen op de Geneefse reformator.

Streamer: de gereformeerde traditie heeft zich

vooral de afgelopen eeuwen wel erg selectief beroepen op de Geneefse reformator

Dat je soms opeens andere lichtinvallen waarneemt, dat is een aspect wat de hymnologie extra boeiend maakt. Aan de hand van bronnen verdiep je je in standpunten over kerkmuziek uit het verleden en heden. Je ontdekt nieuwe elementen en je ontdekt dat zaken die altijd als vanzelfsprekende zekerheden aangenomen zijn, dat die bij nadere beschouwing helemaal niet zo vanzelfsprekend en zo zeker blijken te zijn.

Een markant voorbeeld van zo’n axioma is de gedachte dat de vroegchristelijke kerk in de eerste eeuwen zingen van psalmen in de samenkomsten overgenomen heeft uit de synagoge. Binnen de muziekwetenschap en hymnologie zijn daar de afgelopen decennia in toenemende mate vraagtekens bij geplaatst. Er blijken eigenlijk geen betrouwbare bronnen te zijn die de relatie bevestigen tussen het psalmzingen in enerzijds de synagoge en anderzijds de christelijke samenkomsten. Je kunt daarentegen zelfs argumenten vinden op grond waarvan je het tegenovergestelde kunt vermoeden. En ook zijn er veel meer en veel betere argumenten dat de eerste christenen daarentegen liederen hebben gezongen die wij vandaag de dag ‘gezangen’, ‘nieuwtestamentische liederen’ noemen.

Culturele waarde

Het aardige van mijn vak is niet alleen dat zaken en opvattingen die lange tijd als ‘vanzelfsprekend waar’ zijn aangenomen, soms bij nader inzien toch wat wankel zijn. Tot de boeiende aspecten van mijn vak hoort ook dat je de *culturele* waarde van de psalmen steeds meer ontdekt. Je zou hier kunnen wijze op de literaire waarde en de invloed die de psalmen zowel berijmd als onberijmd gehad hebben op taal en literatuur. Als musicoloog denk ik echter allereerst aan de wijze waarop onberijmde psalmen in het verleden en heden op talloze manieren verklankt zijn in uiteenlopende culturen.

Beperk ik me tot de West-Europese muziekgeschiedenis, dan denk ik bijvoorbeeld aan de *Psalmen Davids* uit 1619 van Heinrich Schütz. Ik denk aan de psalmmotetten van Felix Mendelssohn Bartholdy, aan de *Psalmsymfonie* van Igor Strawinsky waarvan de componist zei: *Het is niet een symfonie waarin ik Psalmen heb ingevoegd om te zingen. Integendeel, het is het zingen van de Psalmen dat ik symfoniseer*. Enfin, er zijn veel teveel prachtige composities om hier op te kunnen noemen.

Ik denk ook nadrukkelijk aan de culturele waarde van specifiek het Geneefse psalter. Het Nederlands protestantisme heeft de afgelopen eeuwen niet in de gaten gehad van welk hoog niveau deze composities waren. Niet dat ze *inhoudelijk* van een elitair niveau waren en dus eigenlijk niet door het gewone volk goed gezon-

gen konden worden. Nee, het wonder van de melodieën was en is veeleer dat ze enerzijds hoogstaande compositorische ambachtelijkheid demonstreren en anderzijds toch eenvoudig uitvoerbaar zijn voor muzikale leken. Wanneer in het verleden en heden geklaagd wordt over de ‘onzingbare’ psalmmelodieën, dan is het probleem nooit dat de melodieën zangtechnisch moeilijk zijn, maar dat ze onbekend zijn. De melodie van Psalm 149 werd veertig jaar geleden wel als ‘moeilijk’ ervaren, terwijl alle gemeenten de melodie vandaag de dag moeiteloos zingen.

Volgens Conrad Busken Huet kon het gereformeerde volk de waarde van de Geneefse melodieën ook niet beseffen, want - zo schreef hij in zijn bekende boek *Het land van Rembrandt*:

“Door het zingen in de gereformeerde en andere protestantsche kerken, zo men het zingen noemen wil, was bij de groote menigte het muzikaal gevoel verstompt”.

En hij had gelijk: de wijze waarop de psalmen eeuwenlang in de kerk gezongen zijn, is met geen pen te beschrijven, zo belabberd. De kerkhistoricus F.C. Kist deed een poging in 1840. Hij stelde toen dat *“duizenden landbewoners nog in het denkbeeld verkeeren, als werden Psalmen en Gezangen, dan eerst regt goed ter verheerlijking van God gezongen, wanneer de aangezigten der zangers met vuurrode en paarse kleuren worden bedekt, en de gewelven als op hun grondvesten dreunen”*.

De belabberde kwaliteit van de uitvoering van de psalmen, staat in schril contrast met de hoge waarde van de psalmmelodieën. En in onze tijd realiseert het gereformeerd-protestantisme zich naar mijn idee nog niet wat voor een cultuurschat zij in haar bezit heeft. Symptomatisch hiervoor vind ik het volgende. Ik heb zo’n vijftien jaar gereformeerd onderwijs genoten, maar op de culturele waarde van het Geneefse psalter werd ik pas gewezen toen ik aan een neutrale rijksinstelling (de Rijksuniversiteit Utrecht) muziekwetenschap studeerde.

Hoe langer ik bezig ben met het Geneefse psalter en in het bijzonder de melodieën, hoe minder ik aarzel om de culturele betekenis en waarde van de psalmmelodieën te vergelijken met die van het oeuvre van Rubens of Rembrandt. Alleen al om deze culturele waarde zou het te zot voor woorden zijn wanneer de kerken het Geneefse psalter naar de schroothoop zouden brengen en het zouden inruilen voor goedbedoelde melodieën uit de lichte muziekcultuur.

Niet dat je de psalmen niet in een modern jasje kunt steken en er geen genres uit de lichte muziek denkbaar zijn die recht doen aan het karakter en de tekst van de psalm. Dat wat mij betreft niet.

En het mag ook duidelijk zijn dat je naast het Geneefse psalter ook andere vormen en muzikale stijlen kunt gebruiken om de psalmen te zingen. Sterker nog, veel kerken laten m.i. teveel kansen liggen om manieren van psalmzingen te gebruiken die meer recht doen aan

de oorspronkelijke psalm, psalmtekst. Ik denk aan het onberijmd zingen van psalmen, waarbij men bovendien gebruik maakt van een rolverdeling met bijv. koorleiders/voorzangers, zanggroepen en volkszang.

Maar helemaal in onze tijd waarin soms steen en been geklaagd wordt over de Geneefse melodieën, (dergelijke klachten zijn er overigens al eeuwenlang) is het geen overbodige luxe om ook maar eens helder en hardop hun grote waarde te onderstrepen. We moeten ze niet kwijtrijken of bij het straatvuil zetten. Dat zou even idioot zijn als een museum die een nieuwe kunstcollectie ophangt en de oude collectie domweg vernietigt. Waarbij ik meteen aantekenen dat hiermee de Geneefse melodieën niet negatief getypeerd zijn als ‘museumstukken’. Ze zijn nog springlevend, ondanks hun hoge ouderdom.

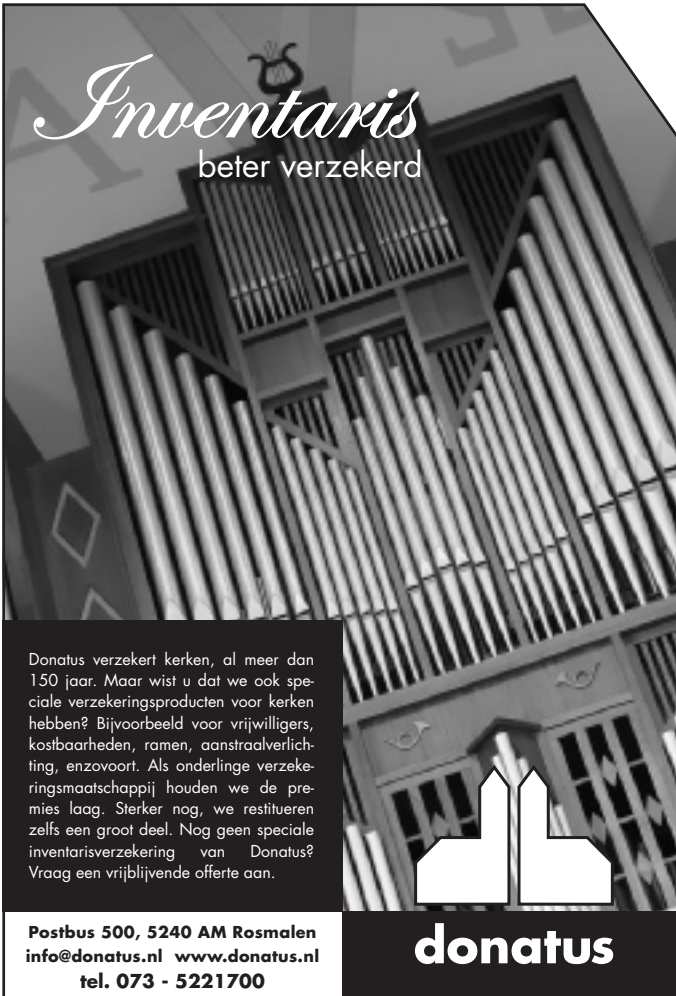
Karakteristiek voor de culturele waarde en de eeuwige jeugd van de psalmmelodieën vind ik onder meer dat ze de eeuwen door met succes gebruikt konden worden voor bewerkingen in zeer uiteenlopende stijlen. De melodieën klinken prachtig wanneer je ze eenstemmig en onbegeleid zingt (zoals ze oorspronkelijk bedoeld zijn). Maar ze laten zich ook moeiteloos gebruiken voor allerlei meerstemmige vocale en instrumentale bewerkingen van de Geneefse psalmen waarbij het muzikale idioom kan variëren van renaissancistisch tot modern. Ik denk aan de magistrale verzameling Psalmen voor koor van Jan Pieterszoon Sweelinck, aan bewerkingen van de Hongaarse componist Zoltán Kodály, aan de Psalmencyclus van Adriaan C. Schuurman (waarvan recent een cd-opname beschikbaar is gekomen).

Ik denk ook aan alle instrumentale bewerkingen van de Geneefse melodieën, zoals de blokfluitbewerkingen uit Der Fluyten-Lusthof van jonkheer Jacob van Eyck. En uiteraard wil ik hier ook het enorme reservoir aan hoogstaande orgelcomposities noemen die door de eeuwen heen over Geneefse melodieën ontstaan zijn: van de bewerkingen uit het Susanne van Soldt-manuscript uit de zestiende eeuw tot en met Samuel de Lange in de negentiende eeuw. Ik denk aan Jan Zwart, de grote stimulator van de protestantse kerkmuziek die te lang te verkeerd begrepen is, en wiens muziek tot op de dag van vandaag nog te vaak ten onrechte geannexeerd wordt door een slag organisten waartegen Zwart juist heftig gefulmineerd heeft.

Ik denk aan hedendaagse bewerkingen van onder andere Cor Kee, Adriaan C. Schuurman, Toon Hagen en Dick Sanderma. Zij hebben elk met hun eigen idioom en in hun eigen stijl de hoge waarde onderstreept van het Geneefse psalter in het algemeen en de melodieën in het bijzonder.

Dr. J. Smelik is hymnoloog-musicoloog en post-doc-onderzoeker aan de Theologische Universiteit

Inventaris
beter verzekerd

Donatus verzekert kerken, al meer dan 150 jaar. Maar wist u dat we ook speciale verzekeringsproducten voor kerken hebben? Bijvoorbeeld voor vrijwilligers, kostbaarheden, ramen, aanstraalverlichting, enzovoort. Als onderlinge verzekeringsmaatschappij houden we de premies laag. Sterker nog, we restitueren zelfs een groot deel. Nog geen speciale inventarisverzekering van Donatus? Vraag een vrijblijvende offerte aan.

Postbus 500, 5240 AM Rosmalen
info@donatus.nl www.donatus.nl
tel. 073 - 5221700

donatus

Wie zou mij kunnen c.q. willen helpen aan het boek van Dr. J.H. Bavinck, getiteld:

‘De Bijbel, het boek der ontmoetingen’, 1942

Compensatie € 50,-

I. v.d. Repe
‘s-Gravenpolderseweg 9-407
4462 CD Goes

tel. 0113-215541,
bij afw. 0113-228951

Kerkgebouwen
ook
beter verzekerd

Postbus 500, 5240 AM Rosmalen
info@donatus.nl www.donatus.nl
tel. 073 - 5221700

donatus

Vrijwilligers
ook
beter verzekerd

Postbus 500, 5240 AM Rosmalen
info@donatus.nl www.donatus.nl
tel. 073 - 5221700

donatus

Te koop aangeboden

De aula van de Theologische Universiteit te Apeldoorn wordt verplaatst naar het onlangs aangekochte nieuwe pand. Helaas past het orgel qua grootte niet in de nieuwe ruimte. Daarom biedt de Universiteit dit deels mechanisch, deels electromagnetisch, deels elektronisch kerkorgel te koop aan. Het orgel heeft drie klavieren en 27 stemmen (waarvan 10 unitregisters). Het ontwerp is van Jan Bonefaas (Gorinchem). De bouwer is Pels Van Leeuwen te 's-Hertogenbosch.

Een uitvoerige beschrijving wordt op aanvraag toegezonden.

De prijs is nader overeen te komen.

Informatie kan worden opgevraagd bij dhr. M. Rozema, tel. 055-577 5705 óf dhr. P. Vree, tel. 0528-242 050.

KERNREDACTIE:
Drs. G.J. van Middelkoop,
Prof. Dr B. Kamphuis

OVERIGE REDACTIELEDEN:
Dr. E.A. de Boer, Drs A.L. Th. de Bruijne,
Drs. I.D. Haarsma, Prof. Dr. G. Kwakkel,
Drs. B. Luiten, Drs K. de Vries, J. Westert.

MEDEWERKERS:
J.J.D. Baas, Drs E. Brink, J.M. de Jong,
Drs. A.S. van der Lugt, Dr J. Smelik,
Drs. H. Veldman

BLADMANAGEMENT:
Mevrouw M.T. Kremer
Scholma Druk bv, Postbus 7
9780 AA Bedum, tel. 050 3653552

Alle stukken voor de redactie bij voorkeur per
E-mail: reformatie@scholma.nl, ingeval per
post via bovengenoemde postbus.
Uitgever: Print Media.bv, Bedum

Technische realisatie:
Scholma Druk bv. Bedum

**ADMINISTRATIE EN
ADVERTENTIES:**
Scholma Druk, postbus 7,
9780 AA Bedum.
Telefoon: 050 - 3013636.
Fax: 050 - 3012732
(o.v.v. Reformatie).
E-mail: reformatie@scholma.nl
Aanlevering advertenties in overleg.
ING Bank: 66.30.92.620

ABONNEMENTSPRIJZEN:
€ 49,50 per jaar
studenten € 19,50;
buitenland € 109,00
- abonnementsjaar loopt van
1 januari t/m 31 december

- opzegging van het abonnement dient 1
maand voor aanvang van het nieuwe abon-

nementsjaar schriftelijk of per e-mail te
geschieden (voor 1 december)
Losse nummers € 1,50 (incl. porto).

De Reformatie is op Daisy cd-rom
verkrijgbaar bij de Chr. Blinden-
bibliotheek voor blinden en slecht-
zienden. Tel. (0341) 565477.

ADVERTENTIES (acquisitie en verkoop):
J. Hoogenboom, tel. 050-4091204,
fax 050-4091252
e-mail: info@hoogenboom-communicatie.nl
Prijs: € 0,45 per mm.
Contracttarief op aanvraag.

Zonder schriftelijke toestemming van de uit-
gever is het niet toegestaan artikelen uit dit
blad over te nemen.

ISSN 0165-5191